

The Greek Review of Social Research

Vol 154 (2020)

154: Dedicated issue on Covid-19 pandemic

Πολεοδομία και πανδημία στη συμπαγή πόλη της Μεσογείου: Ανθρωπογεωγραφικές παράπλευρες απώλειες του Covid-19

Lila Leontidou

doi: [10.12681/grsr.23234](https://doi.org/10.12681/grsr.23234)

Copyright © 2020, Lila Leontidou

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Leontidou, L. (2020). Πολεοδομία και πανδημία στη συμπαγή πόλη της Μεσογείου: Ανθρωπογεωγραφικές παράπλευρες απώλειες του Covid-19. *The Greek Review of Social Research*, 154, 11–27.
<https://doi.org/10.12681/grsr.23234>

Αίλα Λεοντίδου*

Πολοδομία και πανδημία στη συμπαγή πόλη της Μεσογείου:
Ανθρωπογεωγραφικές παράπλευρες απώλειες του Covid-19¹

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Οι παράπλευρες απώλειες από τα μέτρα κοινωνικής απομόνωσης συνοψίζονται στην απώλεια της ίδιας της πόλης, που δεν μπορεί να συγκροτηθεί συλλογικά από έγκλειστους πολίτες, και επεκτείνονται στη σφράγιση των ελεύθερων δημόσιων και κοινών χώρων. Αυτοί θα αποτελούσαν αντίδοτο στο συνωστισμό της συμπαγούς πόλης και στις επιδημίες, που έθεσαν και τις αρχές της πολεοδομικής νομοθεσίας και παρεμβάσεων στις ευρωπαϊκές πόλεις ήδη από τον 19ο αιώνα. Παρακολουθούμε εδώ τις δυστοπίες που προέκυψαν σε τρεις πολεοδομικές κλίμακες –παγκόσμια και ευρωπαϊκή, αστική, ιδιωτική (Μένουμε Σπίτι)– και, στη συνέχεια, προεκτείνουμε στην ευρύτερη κοινωνική συγκρότηση, που μεταλλάσσεται από το κοινωνικό κράτος στο οργουελιανό, με την απώλεια δικαιωμάτων του πολίτη με την ευκαιρία της πανδημίας. Το άρθρο αυτό γράφτηκε πριν τελειώσει η καραντίνα και πριν ανακοινωθεί η πολεοδομική παρέμβαση των πεζοδρομήσεων στην Αθήνα, που θα έδινε ένα ακόμα έναυσμα για μια κριτική προσέγγιση της πολεοδομίας σε καιρό πανδημίας.

Λέξεις κλειδιά: *δυστοπία, πάρκα, αστικό πράσινο, κοινωνικό κράτος, οργουελιανό κράτος, χαρτογράφηση, αστική επέκταση, εγκλεισμός, κυβερνοχώρος*

* Ομότιμη Καθηγήτρια ΕΑΠ, e-mail: leonti@aegean.gr

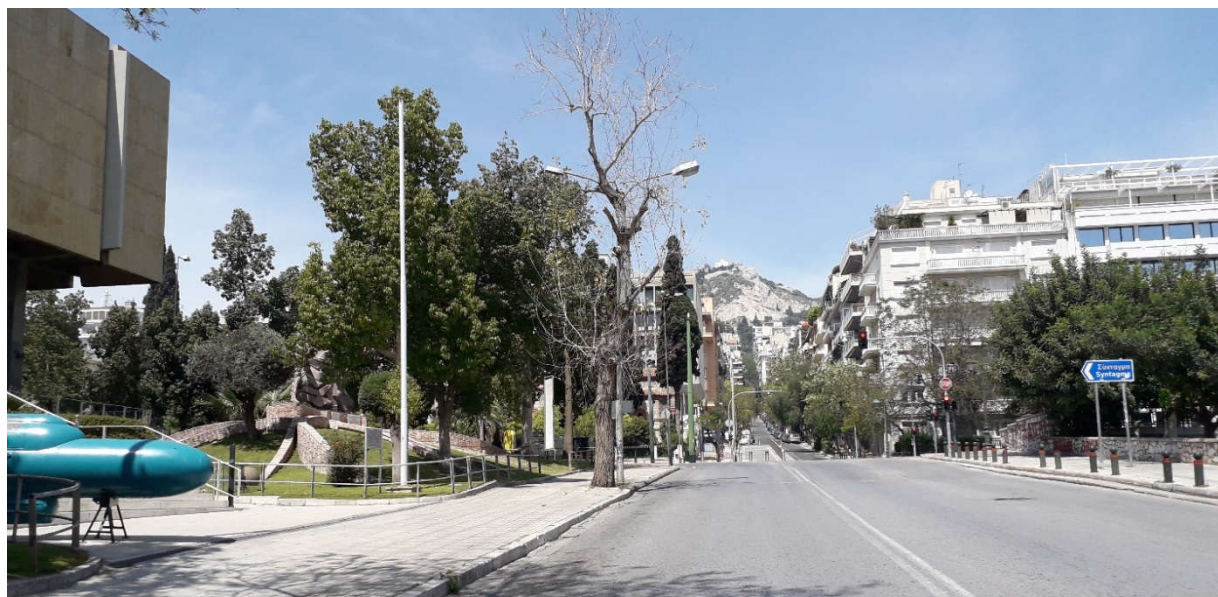
¹ Το άρθρο αυτό παραδόθηκε σε τελική μορφή την 6η εβδομάδα έκτακτων μέτρων εγκλεισμού (τέλος Απριλίου 2020). Μια πρώτη συνοπτική εκδοχή αυτού του άρθρου δημοσιεύθηκε ως συνέντευξη στην Πόλυ Χατζημάρκου, που δημοσιεύτηκε στο <https://www.stokkino.gr/article/2908/L.-Leontidoy:-O-egkleismos-endechetai-na-echei-parenergeies-cheirotetes-apo-thn-pandhmia-.html?fbclid=IwAR2KN3Nm77WMXYP4rdaWk5ueC3ywjOUaC4XXSdge3-NRiWSxtwIxPpe4mjU> και έπειτα και σε άλλες ιστοσελίδες: βλ. <https://left.gr/news/l-leontidoy-o-egkleismos-endechetai-na-echei-parenergeies-heirotetes-apo-tin-pandimia?fbclid=IwAR1MJtWruCdAGkwIEvHeBKGmrbmOg8-W0bRjyg94X1GHj12SC2TSB5ZoSJc> και <https://www.doctv.gr/page.aspx?itemid=spg14111&fbclid=IwAR3SIFK6eb46xPFZQsg5XDfoubIAIAYvwGumooCKPgu7xzituyOV4D2PY4g> (πρόσβαση 25 Απριλίου 2020).

Κατάθεση: 4 Μαΐου 2020

Αποδοχή: 11 Μαΐου 2020

Δημοσίευση: 21 Μαΐου 2020

Εικόνα 1: Οδοί Ρηγίλης, Πλουτάρχου, και στο βάθος ο Λυκαβηττός στην άδεια Αθήνα
κάποιας πάλαι ποτέ ώρας αιχμής

Πηγή: Φωτογραφία από Α. Λεοντίδου.

Περπατώντας στις έρημες πόλεις της πιο βασανισμένης Μεγάλης Εβδομάδας των μεταπολεμικών χρόνων, σε τοπία στρατιωτικού νόμου ή πολεμικής απαγόρευσης κυκλοφορίας (curfew), αναλογίζεται κανείς, όχι τόσο τον κίνδυνο να κολλήσει τον κορωνοϊό σε αυτή την άνευ προηγουμένου πανδημία που μας κρατά δέσμιους, αλλά μάλλον τις παράπλευρες απώλειες από τα μέτρα κοινωνικής απομόνωσης, που είναι ήδη απροσμέτρητες. Πόλη δεν υφίσταται πλέον, γιατί η πόλη συγκροτείται συλλογικά από τους πολίτες, από δημόσιους και κοινούς χώρους, κοινωνικές συναναστροφές, κίνηση και δραστηριότητες, όχι από αυτό εδώ το νεκρό τοπίο σφαλισμένων κτιρίων και άδειων πλατειών (Εικόνα 1), που εύστοχα το τραγουδούν οι Rolling Stones: “I feel like a ghost, living in a ghost town”...² Το τσιμέντο και την άσφαλο η πανδημία τα αφήνει ανέπαφα, ενώ καταστρέφει ανθρώπινες ζωές, σαν τη βόμβα νετρονίου (D’Erano 2020). Οι πεζόδρομοι δεν είναι πια πεζόδρομοι γιατί δεν έχουν πεζούς: είναι τοπία ερημωμένα από την καραντίνα, που νεκρώνει και ό,τι απέμεινε ζωντανό μετά τις τόσες χρεοκοπίες

² Με εκπληκτικές λήψεις από το έρημο Λονδίνο... <https://www.youtube.com/watch?v=LNNPNweSbp8> (πρόσβαση 25 Απριλίου 2020).

καταστημάτων λόγω της κρίσης (βλ. Εικόνα 2). Σε μερικές πόλεις σουλατσάρουν άγρια ζώα! Παρακολουθούμε με απόγνωση τον Covid-19 να μολύνει και τη γεωγραφία, σε όλες τις κλίμακες χώρου.

Εικόνα 2: Άδειος ο πεζόδρομος της οδού Τσακάλωφ ένα μεσημέρι του Απριλίου 2020

Πηγή: Φωτογραφία από Λ. Λεοντίδου.

1. Η ΔΥΣΤΟΠΙΑ ΣΕ ΤΡΕΙΣ ΚΛΙΜΑΚΕΣ

Η ταχύτητα διάδοσης του κορωνοϊού είναι ιλιγγιώδης σε έναν κόσμο συνεχούς κίνησης και ταξιδιών. Ένας γεωγραφικός διαχωρισμός ή και πόλωση Ανατολής/ Δύσης εμφανίστηκε από τη στιγμή που ο Covid-19 ξέσπασε στην Κίνα, μέχρι τον κατοπινό του έλεγχο στην Ανατολική Ασία – Κίνα, Ν. Κορέα, Ιαπωνία, Ταϊβάν, Χόνγκ Κονγκ, Σιγκαπούρη – με την παράδοση του

Κομφουκιανισμού και το σεβασμό στην επιστημονική προσέγγιση (Murphy, 2020). Σε αντίθεση, στη Δύση ο νεοφιλελευθερισμός, ιδιαίτερα αγγλο-αμερικανικός, με εξωφρενικές παρεκκλίσεις από επιστημονικές προσεγγίσεις,³ αποτελεί το πιο κραυγαλέο παράδειγμα αποτυχίας της κληρονομιάς του Διαφωτισμού. Γύρω από αυτά ανακύπτουν και μεταλλάσσονται πολύπλοκες και ασύμμετρες γεωγραφικές ανισότητες στον παγκόσμιο χάρτη, με πιο εμφανή πλέον την παγκόσμια πόλωση κρουσμάτων Βορρά/ Νότου.⁴

Σε ευρωπαϊκή κλίμακα η άνιση ανάπτυξη οξύνεται με διπλά χάσματα: Ανατολής/ Δύσης στους χάρτες του κορωνοϊού (Εικόνα 5 στο τέλος), αλλά και Βορρά/Νότου. Ο Βορράς επιδεικνύει μηδενική αλληλεγγύη, ενώ εκπλήσσει δυσάρεστα η συνεχιζόμενη αλαζονεία και έπαρση της Γερμανίας, η οποία έφτασε να κατασχέσει υγειονομικό υλικό άλλων χωρών (και της Ελλάδας) που είχαν την ατυχία να έχουν connecting flight μέσω του εδάφους της, και η οποία μαζί με την Ολλανδία και την Αυστρία αντιτάσσεται στην αμοιβαιοποίηση του χρέους με το «κορωνο-ομόλογο» (Μαραβέγιας, 2020). Στο Νότο, η Ελλάδα μοιάζει όντως με success story (!) σε σύγκριση με τη δραματική εξάπλωση του ιού στην Ιταλία και την Ισπανία, αλλά κανένα αντίκρισμα δεν έχει αυτό στις ελευθερίες των πολιτών, των μικροεπιχειρηματιών, των παραγωγών. Η διάλυση της καθημερινότητας και της οικονομικής δραστηριότητας προαναγγέλλει κρίση σοβαρότερη από αυτήν της δεκαετίας του 2010 και απειλεί την ενότητα της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ). Ο Covid-19 κάνει την ΕΕ να τρίζει στα θεμέλιά της λόγω της έλλειψης αλληλεγγύης, που αναπλήρωσαν άλλες χώρες μέχρι και η Κούβα.

Κατεβαίνοντας σε κλίμακα βρισκόμαστε στο αστικό τοπίο. Αυτό που μάθαμε πρώτα-πρώτα κατά την πανεπιστημιακή μας εκπαίδευση ήταν ότι η μοντέρνα πολεοδομία γεννήθηκε ακριβώς ως αντίδοτο στην εξάπλωση των επιδημιών (Ashworth, 1965). Στην Αγγλία το βιβλίο που δημοσίευσε ο Engels το 1845 (έκδ. 1969) βασίστηκε σε επιδημιολογικά δεδομένα και στη

³ Ο Boris Johnson επέμενε στην ανο(η)σία της αγέλης (όπως την ονομάσαμε στο Facebook), μέχρι που νόσησε από τον κορωνοϊό. Δεδομένων των κενών υγειονομικής περίθαλψης στις ΗΠΑ (Davis, 2020), ο Donald Trump, αφού «τιμώρησε» τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας, αποσύροντας τη χρηματοδότησή του εν μέσω πανδημίας (βλ. https://www.theguardian.com/world/2020/apr/14/coronavirus-trump-halts-funding-to-world-health-organization?fbclid=IwAR0Hlxxtl8vynsp0H7imRi2TdDLzIGDqW0I2HLAWL6_VN4_4Wc7irDXd9TI), πρότεινε ευθαρσώς τις δικές του αυτοσχέδιες θεραπείες του κορωνοϊού με ενέσεις απορρυπαντικών! Οι επιστήμονες οδηγήθηκαν σε απόγνωση: βλ. <https://www.euronews.com/2020/04/24/donald-trump-suggests-injecting-disinfectant-to-treat-covid-19> (πρόσβαση 25 Απριλίου 2020).

⁴ Στο Βορρά τα κρούσματα πολλαπλασιάζονται, αλλά ανακύπτει σταδιακά και πρόβλημα στον παγκόσμιο Νότο, ιδιαίτερα στις παραγκουπόλεις της Αφρικής (Davis, 2020). Ανάμεσα στις πηγές και τους χάρτες των κατανομών του Covid-19, ξεχωρίζουν ο διαρκώς ανανεούμενος του JHU <https://coronavirus.jhu.edu/map.html>, αλλά και της Σχολής Τοπογράφων Μηχανικών του ΕΜΠ <http://geochoros.survey.ntua.gr/coronavirus/> (πρόσβαση 24 Απριλίου 2020).

συνέχεια όλη η πολεοδομική νομοθεσία προκλήθηκε από επιδημίες που συνετέλεσαν στην εγκαθίδρυση του κοινωνικού κράτους (Ashworth, 1965). Αυτό εξαπλώθηκε στην Ευρώπη και αποτελεί μία από τις μεγάλες κατακτήσεις της. Στη Γαλλία ο βαρόνος Haussmann (1853-1870) επικαλέστηκε υγειονομικούς σκοπούς στο πολεοδομικό του σχέδιο για το Παρίσι καθώς εγκαθίδρυε την πολεοδομία του «εξευγενισμού» (gentrification), που αυταρχικά διώχνει τους φτωχούς πληθυσμούς από τα δαιδαλώδη κέντρα πόλεων για να διαπλατύνει λεωφόρους. Υπέβασκαν βέβαια και στρατηγικοί σκοποί και ο έλεγχος των εξεγέρσεων (Lefebvre, 1968, 1991· Harvey, 2006). Πιο πριν και μετά από αυτά, οι επιδημίες συνδέθηκαν με την πολεοδομία και στη Γερμανία και την Ολλανδία (Kalandides, 2020a). Ειρωνικά, αυτές ακριβώς οι δύο χώρες αντιτίθενται τώρα στην αμοιβαιοποίηση του χρέους των κρατών της ΕΕ με το «κορωνο-ομόλογο».

Η Μεσογειακή πόλη είναι συμπαγής (compact city, Leontidou, 1993· King, 2019) και η αστική διάχυση (urban sprawl) αποτελεί πολύ πρόσφατο φαινόμενο (Leontidou et al., 1998, 2006· Χωριανόπουλος κ.ά., 2019). Πολυώροφες πολυκατοικίες καλύπτουν το μεγαλύτερο τμήμα του αστικού ιστού, με τάση των εύπορων να συνωστιάζονται στο κέντρο και λιγότερο στα προάστια, αντίθετα με τις Βόρειες πόλεις, ενώ οι παρυφές επεκτείνονται με την αυτοστέγαση των λαϊκών στρωμάτων για ολόκληρο τον 20ό αιώνα (Leontidou, 1990). Ελάχιστο είναι το αστικό πράσινο και οι ανοιχτοί χώροι σε κάθε συγκριτικό διάγραμμα: το 2014 αναλογούσε 0,96 τ.μ. αστικού πρασίνου ανά κάτοικο στην Αθήνα, 2,14 τ.μ. στη Θεσσαλονίκη, ενώ ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας τοποθετεί την ελάχιστη αναλογία στα 9 τ.μ. ανά κάτοικο. Στην Εικόνα 3 μάλιστα προβάλλει έντονη η αντίθεση ανάμεσα στην Αμερικανική επεκτεταμένη και τη Μεσογειακή συμπαγή πόλη.⁵

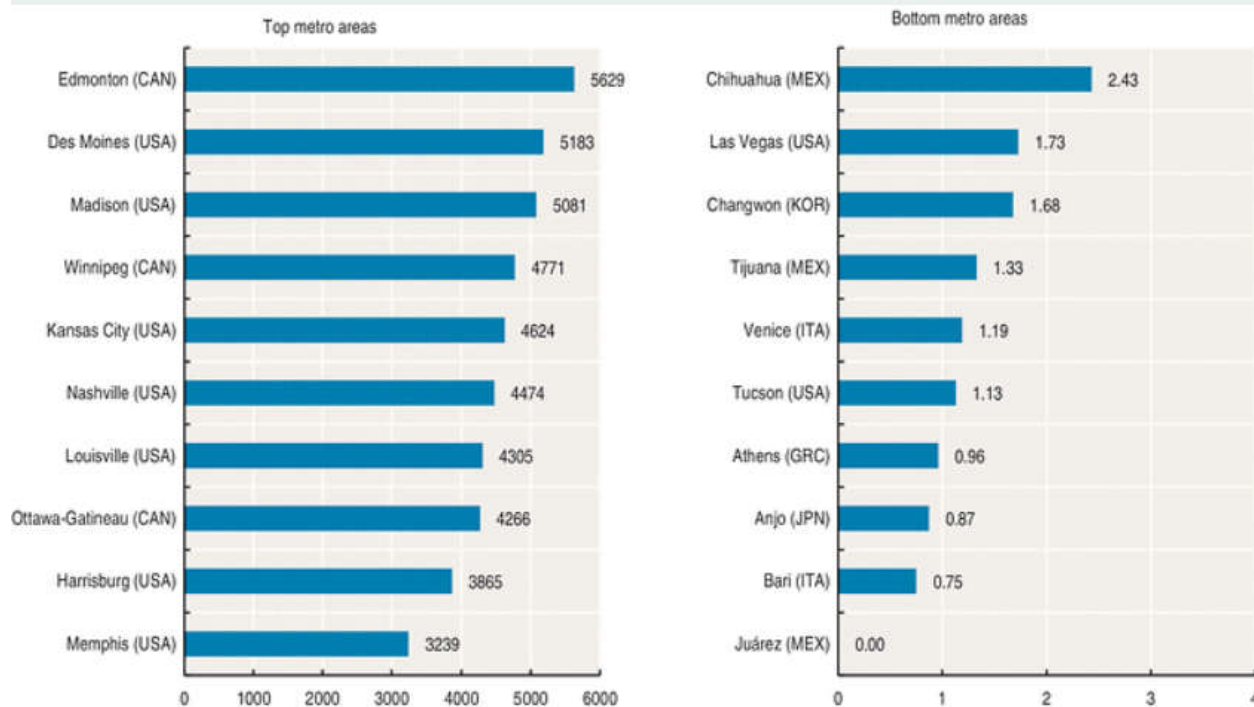
⁵ Στο Βορρά, ιδιαίτερα στα αγγλο-αμερικάνικες πόλεις, βρίσκουμε στο κέντρο τα πολυώροφα και τους ουρανοξύστες με οικονομικές δραστηριότητες, αλλά οι κατοικίες σε κάθε άλλο δακτύλιο είναι σπίτια και βίλες μονοδιώροφα με κήπους. Η αστική επέκταση είναι μεγάλη και υπάρχουν εκτεταμένα πάρκα και δάση στον ιστό της πόλης, αλλά και μικρότερα, που τον διακόπτουν συνεχώς:

- Λονδίνο: Hyde Park (142 εκταρίων), Kensington Gardens (110 εκτ.), Regent's Park (195 εκτ.), Richmond Park (955 εκτ.), Hampstead Heath & Kenwood (365 εκτ.)
- Παρίσι: Bois de Vincennes (995 εκτ.), Bois de Boulogne (846 εκτ.), Parc de Saint Cloud (460 εκτ.)
- Βιέννη: Wiener Prater (1287 εκτ.)
- Μόσχα: Sokolniki (600 εκτ.), Lyublino (375 εκτ.), Gorky (120 εκτ.)
- Ν. Υόρκη: Central Park (337 εκτ.).

Για σύγκριση: το μεγαλύτερο πάρκο της Αθήνας, το Πεδίον του Άρεως, είναι 28 εκταρίων και ακολουθεί ο Εθνικός Κήπος των μόλις 16 εκταρίων ή 29 μαζί με το Ζάππειο – και τα δύο κλειστά τώρα λόγω κορωνοϊού. Υπάρχουν, βέβαια, και οι λόφοι, όπως του Λυκαβηττού, του Στρέφη, Τουρκοβούνια, καθώς και εκτεταμένοι αρχαιολογικοί χώροι που περιβάλλονται από πράσινο εντός του αστικού ιστού.

Εικόνα 3: Αστικό πράσινο 2014, τ.μ. ανά κάτοικο, σε διάφορες πόλεις

Γράφημα: Αναλογία πρασίνου ανά κάτοικο (m²/κάτοικο)

Πηγή: ΟΟΣΑ

Πηγή: WWF από ΟΟΣΑ (2014): <http://kalyterizoi.gr/new/analogia-prasinoy-ana-katoiko-oyragos-i-athina> (πρόσβαση 24 Απριλίου 2020).

Εν μέσω πανδημίας, όμως, η ελληνική κυβέρνηση έσπευσε να μηδενίσει ακόμα και αυτήν την ελάχιστη αναλογία πρασίνου και ανοιχτών χώρων, κλείνοντας με τα κυβερνητικά «μέτρα έκτακτης ανάγκης» πλείστους ευρύχωρους θύλακες, που αερίζονται και ανασαίνουν. Δεν υπάρχει καμμία επιστημονικά τεκμηριωμένη επιχειρηματολογία για το κλείσιμο των φαρδιών και ευάερων κοινόχρηστων χώρων στις πόλεις. Οι διάφορες αποφάνσεις ότι σημειώθηκε «συνωστισμός» είναι αίολες και εύκολα αναστρέψιμες, με τόσους αστυνομικούς στους δρόμους που ελέγχουν κάθε κίνηση και ασφαλώς μπορούν να ... αραιώσουν τα πλήθη! Αντίθετα, μάλιστα, τα «μέτρα» στριμώχνουν τον πληθυσμό προς την τσιμεντούπολη και επιδεινώνουν την ασφυξία του αστικού τοπίου. Οι δαιδαλώδεις δρόμοι, τα στενά πεζοδρόμια και η έλλειψη αερισμού στο εσωτερικό της πόλης με τα ψηλά κτίρια εγκλωβίζουν το μολυσμένο αέρα, ενώ τα

πάρκα και η θαλάσσια αύρα τον διασκορπίζουν, τα δέντρα εμπλουτίζουν την ατμόσφαιρα με οξυγόνο, ο ήλιος προσφέρει βιταμίνη D... Όλα αυτά, μαζί με την άσκηση στο ύπαιθρο, θωρακίζουν το ανοσοποιητικό.⁶

Με βάση τα παραπάνω δεν είναι στη σωστή κατεύθυνση η πολιτική αποκλεισμού των πολιτών από τους λιγοστούς ανοιχτούς και υπαίθριους χώρους της συμπαγούς πόλης και εγκλωβισμού τους στα σοκάκια και τα στενά πεζοδρόμια. Δυστυχώς εφαρμόζονται «μέτρα» που βρίθουν από πολεοδομικές και γεωγραφικές αστοχίες (για να το εκφράσουμε απαλά). Με βάση ποιους κανόνες υγιεινής και ανοσοποιητικής ενδυνάμωσης στις πόλεις και τις εξοχές κλείστηκαν τα δάση, τα πάρκα της Αθήνας, το πεδίο του Άρεως, ο Εθνικός Κήπος, οι λόφοι, όλες οι οργανωμένες πλαζ, τα παραθαλάσσια μέτωπα της Θεσσαλονίκης, της Πάτρας, του Βόλου,⁷ και ξηλώθηκαν τα παγκάκια στην Κατερίνη; Με ποια λογική απαγορεύονται δραστηριότητες όπως το (χειμερινό ακόμα) κολύμπι, η ιστιοσανίδα (windsurfing) και το ψάρεμα, και μάλιστα σε νησιωτικούς οικισμούς δίπλα στο κύμα; Αυτά, όπως και το ποδήλατο ή το περπάτημα στο ύπαιθρο (τηρώντας τις αποστάσεις), ούτε συνωστισμό δημιουργούν, και για την υγεία είναι ευεργετικά. Χειρότερα, ακόμη, αντί να χαλαρώνουν τα «μέτρα έκτακτης ανάγκης» καθώς απαλούνται οι απώλειες (0-3 νεκροί την ημέρα τον Απρίλιο), σκληραίνουν: κλείνει το λιμάνι του Ηρακλείου και η παραλίμνια έκταση στα Ιωάννινα, προς στιγμής απειλείται και η Αθηναϊκή «Ριβιέρα» μετά την παρέμβαση δημοσιογράφων των καναλιών (12.4.20) στο ρόλο κηδεμόνων με ολόημερη επιμονή. Η τηλεόραση συνεχώς προβάλλει βίντεο από τους πνεύμονες των πόλεων με τηλεφακούς ή και με παλαιότερες εικόνες «συνωστισμού», και επαναλαμβάνει συνέχεια να μείνουμε σπίτι και να πλένουμε τα χέρια μας.

Άδειες οι πλατείες, άδειοι οι δρόμοι της Αθήνας και άλλων μεγαλουπόλεων της Ευρώπης, απαγορευμένοι οι χώροι αστικού πρασίνου... Αντίθετα, στο Λονδίνο πολλά πάρκα είναι ανοιχτά,⁸ με συστάσεις να τα αξιοποιούν οι πολίτες προσέχοντας τις αποστάσεις μεταξύ

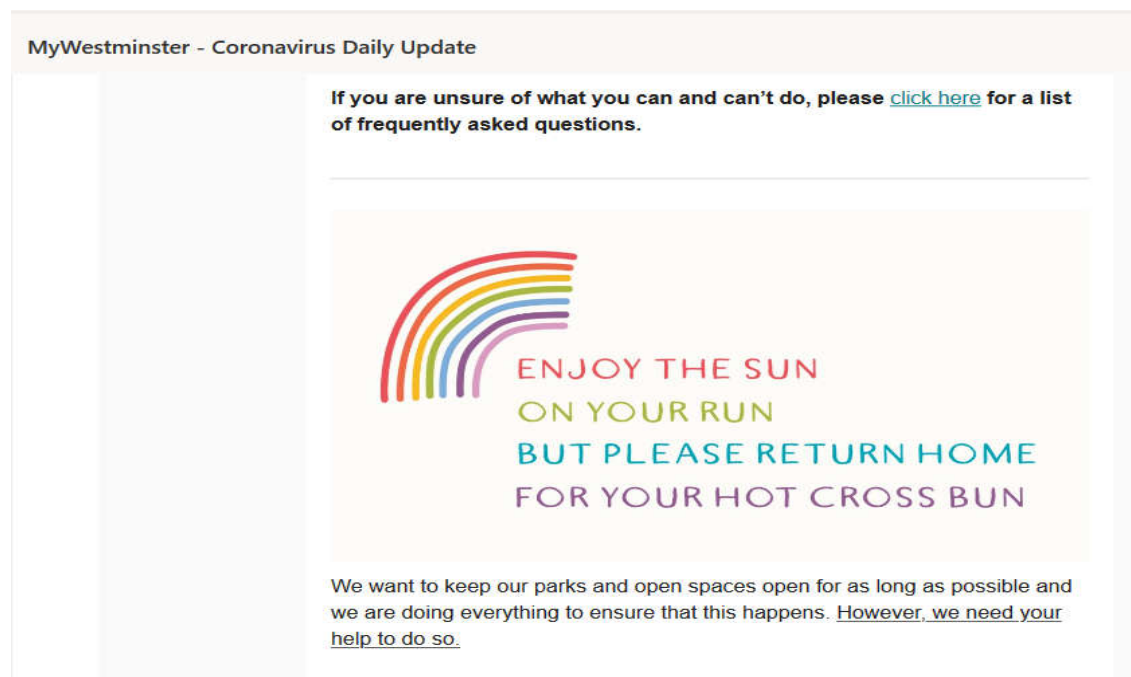
⁶ Αυτές οι επισημάνσεις γίνονται, αν και σπάνια, και από άλλους, π.χ. <https://www.theatlantic.com/health/archive/2020/04/closing-parks-ineffective-pandemic-theater/609580/> (πρόσβαση 25 Απριλίου 2020).

⁷ Ας προστεθεί ότι το κλείσιμο της παραλίας της Πάτρας και της παραλίμνιας λωρίδας των Ιωαννίνων από τις 2 μ.μ. ως τις 8 π.μ. είχε ρίξει εκεί όλη την κίνηση στο διάστημα από 8 π.μ. ως 2 μ.μ., ενώ αντίστοιχα στο Βόλο από τα πρωινά ως τις 12 το μεσημέρι. Πρόκειται για άλλο ένα αποτέλεσμα αντίθετο στις προθέσεις των εμπνευστών «μέτρων» ανάρμοστων για τις συμπαγείς ελληνικές πόλεις.

⁸ Η δικαιοδοσία για τη χρήση των ανοιχτών χώρων ανήκει στις τοπικές αρχές (councils), βλ. και https://www.citylab.com/perspective/2020/04/coronavirus-nature-city-park-funding-accessibility-location/609697/?utm_source=fb&fbclid=IwAR11kY-jkjGS8TdAIncZPOLm1cxJ5uvE5-Ta8dJVXWgvXLix0sKO9jYNO80 καθώς και *The Guardian*:

τους (βλ. Εικόνα 4) και πρόστιμα δεν επιβάλλονται. Στις Βρυξέλλες είναι, επίσης, ανοιχτά και στο Βερολίνο ακούγεται παράλογος ο αποκλεισμός από τους χώρους πρασίνου, που επιβλήθηκε στην Ελλάδα (Kalandides, 2020b).

Εικόνα 4: Απόσπασμα από ημερήσια ενημέρωση των πολιτών του Λονδίνου τον Απρίλιο 2020

Πηγή: Westminster City Council 9.4.20, MyWestminster - Coronavirus Daily Update.

Παραμένοντας στο πλαίσιο της ανθρωπογεωγραφίας και κατεβαίνοντας λίγο ακόμα στη χωρική κλίμακα, από την πόλη στην κατοικία, βρίσκουμε τους πρώτους άστεγους του κορωνοϊού στη Μαδρίτη.⁹ Οικήματα και εστίες κλείνουν με εντολή της κυβέρνησης ή ιδιοκτήτες διώχνουν ενοικιαστές γιατί έμειναν άνεργοι και δεν πληρώνουν ενοίκιο, ή γιατί νόσησαν και κινδυνεύουν να παρασύρουν τα σπίτια τους στην καραντίνα. Αυτοσχέδια κέντρα αστέγων και ξενοδοχεία δημιουργούνται αλλά δεν επαρκούν. Ίσως η καθίζηση του airbnb σε όφελος των μακροχρόνιων μισθώσεων να είναι η μόνη θετική συνέπεια της πανδημίας.

<https://www.theguardian.com/sport/blog/2020/apr/07/closing-uk-parks-and-public-spaces-tipping-point-coronavirus-covid-19>. Βλ. και λεπτομερή ανάλυση στο <https://www.london.gov.uk/coronavirus/social-distancing-guidance/london-parks-and-green-spaces-covid-19-guidance> (πρόσβαση 24.4.2020).

⁹ Βλ. <https://www.efsyn.gr/node/240370> (πρόσβαση 25 Απριλίου 2020).

Στο επίπεδο της καθημερινότητας διαπιστώνουμε ότι ο αναγκαστικός εγκλεισμός, όσο και αν ελέγχει τη διασπορά του ιού, δημιουργεί άλλες παρενέργειες. «Μένουμε σπίτι» όσοι έχουμε σπίτι και δεν μας καταδιώκει η στεγαστική επισφάλεια. Πιο εύκολα εγκλωβίζονται στην ευρύχωρη κατοικία τους τα ευπορότερα μέλη της κοινωνίας, ενώ υποφέρουν οι φτωχοί και όσοι ζουν σε στενά διαμερίσματα πολυκατοικιών. Στο ένα άκρο, η μοναξιά ξαφνικά γίνεται οδυνηρά αισθητή και εγκυμονεί προφανείς ψυχοσωματικούς κινδύνους, ακόμα και για άτομα που ευχαρίστως ζούσαν μοναχικά. Στο άλλο άκρο, η ολοήμερη συμβίωση και οι πολλαπλοί ρόλοι των γονέων – μάγειροι, καθαριστές, δάσκαλοι, εξ αποστάσεως εργαζόμενοι, κ.λπ. – συστέλλουν το χώρο των κατοικιών, ιδιαίτερα εκεί που τα σπίτια είναι μικρά, χωρίς βεράντες ή κήπους. Ελλοχεύει λοιπόν η προστριβή, ακόμα και η βία, όπως τεκμηριώνεται και από νέες γραμμές επικοινωνίας για ψυχολογική υποστήριξη.¹⁰ Αυξάνεται επικίνδυνα η ενδοοικογενειακή βία, η κακοποίηση γυναικών, ακόμα και οι γυναικοκτονίες. Γενικότερα πλήττεται η υγεία, καθώς ο φόβος για προσβολή από τον κορωνοϊό, που καλλιεργείται από τα ΜΜΕ, αναγκάζει ασθενείς από άλλες παθήσεις να μην πάνε στο νοσοκομείο για να μην κολλήσουν. Μένουν στο σπίτι και... πεθαίνουν από νοσήματα όπως εγκεφαλικά ή καρδιολογικά. Προληπτική ιατρική πια δεν υφίσταται.

Οι κοινωνικές αναταραχές για τον εγκλεισμό (lockdown) στις πόλεις της Ευρώπης ξεκίνησαν από τα φτωχά προάστια του Παρισιού,¹¹ ακολούθησαν η Βιέννη και το Βερολίνο, ενώ στο μεταξύ αναφλέγονται η Βενεζουέλα και η Αργεντινή. Στις Μεσογειακές πόλεις οι πολίτες

¹⁰ Θεωρήθηκαν απαραίτητες νέες γραμμές επικοινωνίας για ψυχολογική υποστήριξη (10306) και για κακοποίηση γυναικών (15900), βλ. και στο Youtube https://www.youtube.com/watch?v=oCGFDpoyfn4&feature=emb_share&fbclid=IwAR0zpBNb3eljYQcFIJNwhNQgN4q5CV7ktJM0Df2atjzcsHAfdhgv04iJXcg (πρόσβαση 24 Απριλίου 2020). Σε αυτά τα φαινόμενα έγινε αναφορά και από τον Σωτήρη Τσιόδρα στην τακτική τηλεοπτική ενημέρωση, ΕΡΤ1, 12 Απριλίου 2020. Για πολύ πρόσφατα κρούσματα βίας βλ. https://tomov.gr/2020/04/14/alli-mia-gynaikoktonia-poy-paroysiazetai-os-akoysia-somatiki/?fbclid=IwAR34N1p6JnQ_PzI3tbebJpMY3u528-p-HDj9CucvEqFmTLcBuz7NquhQEOM και https://tomov.gr/2020/04/13/synelifthi-30chronos-stin-alexandroyropoli-xylokopise-agria-tin-egkyo/?fbclid=IwAR1kBvfrA9iqTXw7T8RIejZq7xCPcx6bYdMGZm_PUK-eXOZH1zNdluZmXfg και τη γενικότερη γαλλική ανάλυση στο https://www.francetvinfo.fr/sante/maladie/coronavirus/violences-intrafamiliales-comment-donner-l-alerte-et-agir-durant-le-confinement_3907175.html?fbclid=IwAR1BwFH77y-in0m-gfKKeIwAPxhfp8CmpFjuvXsjRyn2B-6VJ2o3w3gSVx4 (πρόσβαση 24 Απριλίου 2020).

¹¹ Οι κινητοποιήσεις σε διάφορες αμερικανικές πόλεις διεκδικούν και τα δύο αντίθετα άκρα – προφύλαξη με lockdown αλλά και χαλάρωση των μέτρων. Στο Παρίσι άναψαν οι διαδηλώσεις εναντίον των μέτρων από το Σαββατοκύριακο 18.4.20, βλ. https://www.standard.co.uk/news/world/paris-suburbs-riots-over-lockdown-a4419891.html?utm_medium=Social&utm_source=Facebook&fbclid=IwAR2F5XIJxYaXAC4bt3T05seY6xIh5iRvycrAZTsoWMUFIXwLl66gOrF0b2o#Echobox=1587491641 (πρόσβαση 24 Απριλίου 2020) και έπειτα ακολούθησαν άλλες πόλεις.

στα στενά τους μπαλκόνια προσπαθούν να αλληλο-εμψυχωθούν τραγουδώντας και χειροκροτώντας...

2. ΑΠΟ ΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ ΣΤΟ ΟΡΓΟΥΕΛΙΑΝΟ

Με την πανδημία του κορωνοϊού παρακολουθούμε άφωνοι το πέρασμα από το κοινωνικό κράτος της Ευρώπης στο οργουελιανό κράτος της επιστημονικής φαντασίας (Orwell, 1949). Οι αρχές επικαλούνται αορίστως «τα επιδημιολογικά δεδομένα και τα επιστημονικά στοιχεία» για «μέτρα» εγκλεισμού και καταστολής αντί για εντατικότερη υγειονομική θωράκιση του κοινωνικού κράτους, χρηματοδότηση υποδομών, στελέχωση των νοσοκομείων, πρόληψη με μάσκες, διαγνωστικά τεστ και εντατικούς ελέγχους στις εισόδους της χώρας και στα σύνορα. Με υποστελεχωμένες τις υγειονομικές υπηρεσίες και την υποτυπώδη νοσοκομειακή περίθαλψη και βοήθεια στο σπίτι (1595), ως μόνη λύση επιβάλλεται ο κατ' οίκον περιορισμός του πληθυσμού, ο αποκλεισμός του από δημόσιους ανοιχτούς χώρους με πρόστιμα και καταστολή οπουδήποτε παρουσιαστούν αποκλίσεις. Αυτά όλα σηματοδοτούν τη νέα «κανονικότητα» της πανδημίας, την υποχώρηση του κοινωνικού κράτους, την άνιση ανάπτυξη και μια άνευ προηγουμένου δυστοπία.

Φιλόσοφοι της εποχής μας έφτασαν να βλέπουν την πανδημία να διαδέχεται τα τρομοκρατικά χτυπήματα στον κόσμο λειτουργώντας ως πρόφαση για τη δημιουργία κατάστασης εξαίρεσης (state of exception, βλ. Agamben, 2020· D'Ermo, 2020). Όπως και σε παλιότερες επιδημίες, τα μέτρα επιτήρησης και ρύθμισης αφορούν ολόκληρο τον πληθυσμό χωρίς διάκριση υγιών/ νοσούντων (Foucault, 1995, σελ. 195-228). Αντί να κλιμακώνεται ανάλογα με την ύπαρξη ή όχι κρουσμάτων κατά περιοχή ο εξαναγκασμός σε κατ' οίκον περιορισμό, εφαρμόζονται ομοιογενείς οριζόντιες πολιτικές παντού (blanket policies, D'Ermo, 2020). Θα μπορούσαν κάλλιστα στοχευμένα μέτρα να κλιμακωθούν με μια απλή χαρτογράφηση,¹² μια και ο αναγκαστικός εγκλεισμός φαντάζει παράλογος και ανάρμοστος σε περιοχές χωρίς κανένα κρούσμα. Δημιουργεί παράπλευρες απώλειες χωρίς λόγο. Η κοινωνική απομόνωση ενδέχεται να έχει παρενέργειες χειρότερες και ευρύτερες από την επιδημία, η οποία ούτως ή άλλως μολύνει τις ανθρώπινες σχέσεις. Ο εγκλεισμός καθ' εαυτόν είναι τελείως και από κάθε άποψη ανθυγιεινός.

¹² Λίγη Γεωγραφία δεν θα έβλαπτε! <https://www.forbes.com/sites/marshallshepherd/2020/03/05/why-the-discipline-of-geography-is-a-key-part-of-the-coronavirus-fight/#4950c9564f21>

Στο όνομα της ασφάλειας, θεωρούνται ως φυσιολογικό παράδειγμα διακυβέρνησης μέτρα που περιορίζουν τις ελευθερίες και αναστέλλουν τη δημοκρατία (D'Eramo, 2020). Τέτοια είναι η αστυνόμευση της καθημερινότητας, η επιτήρηση της κάθε κίνησης και στοχοποίηση των «ασυνείδητων» (sic) που δεν συμμορφώθηκαν προς τις υποδείξεις, η κατονομασία μόνο ορισμένων δραστηριοτήτων ως «νόμιμων», και μάλιστα, κατά τη διακριτική ευχέρεια του κάθε αστυνομικού που θα ελέγξει τα «απαραίτητα έγγραφα». Προτάσσονται δραστηριότητες που σχετίζονται με το φαγητό και τις υλικές ανάγκες, αν και στα κανάλια τη Μεγάλη Εβδομάδα ακούσαμε ότι θα τιμωρούνται το Πάσχα όσοι συλλαμβάνονται με υλικά που «παραπέμπουν σε φαγοποσία!» (Ant1, 17 Απριλίου 2020). Αναστέλλονται πλήθος συνταγματικά δικαιώματα του πολίτη και ανάγκες πολιτισμικές και πνευματικές, με αποκορύφωμα το κλείσιμο των κοιμητηρίων από τη Μεγάλη Παρασκευή και την απαγόρευση της διανομής του αναστάσιμου φωτός στις εκκλησίες και μονές της χώρας, που προαποφασίστηκε ανεξαρτήτως της πορείας του Covid-19 κατά περιοχή. Στη νέα «κανονικότητα», μόνο η συμβατική πυρηνική οικογένεια είναι αποδεκτή ως μορφή σχέσης, ενώ απαγορεύονται οι πολυ-τοπικοί τρόποι ζωής των λιγότερο συμβατικών ζευγαριών (που τώρα γίνονται παράνομα!), αλλά και όλων των πολιτών. Στην αιχμή του ηλικιακού ρατσισμού (ageism) βρίσκουμε την εξωφρενική πρόταση για παρατεταμένο οριζόντιο εγκλεισμό με βάση την (μεγάλη) ηλικία – χωρίς σεβασμό στη φυσική κατάσταση ή τις δραστηριότητες των πολιτών – που πρωτοακούστηκε από την προεδρία της ΕΕ διά στόματος της Γερμανίδας προέδρου της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Ursula von der Leyen.¹³ Στο ατομικό επίπεδο αναδύεται μια νέα «κανονικότητα» κομπορμιτισμού και ραστώνης, στην καλύτερη περίπτωση, αλλά και καχυποψίας έως και ενοχοποίησης του πλησίον, του «άλλου», του ταξιδιώτη, στη χειρότερη.

Σε αντιστάθμισμα των «μέτρων» για φυσική αποστασιοποίηση, γεωγραφική αποστασιοποίηση που είναι και κοινωνική αποστασιοποίηση, υποτίθεται ότι αναπτύσσεται ο εικονικός άυλος χώρος. Πρώτα πρώτα αυτοματοποιείται η παρακολούθηση και κάθε κίνηση χρειάζεται άδεια με SMS στο 13033. Με κλειστά τα μαγαζιά και τα σχολεία, επιτρέπονται μόνο online παραγγελίες στο εμπόριο και τις υπηρεσίες και μόνο εξ αποστάσεως εκπαίδευση. Όμως

¹³ Ευθαρσώς και χωρίς ντροπή η κυρία αυτή πρότεινε την παρατεταμένη απομόνωση των ηλικιωμένων! Βλ. <https://newpost.gr/kosmos/5e92bb6426f704135310e147/fon-nter-laien-se-apomonosi-oi-ilikiomenoi-mehri-to-telos-toy-2020?fbclid=IwAR2E3j-nhKRNvRb8Rk8o3TTEDJINs-q8qLc5EBwugkyExoqnRrgIVEo0IE>

δεν έχουν computers, laptops και tablets όλα τα σπίτια, και, αν έχουν, συχνά «πέφτει το σύστημα» ή το ηλεκτρικό και βρισκόμαστε χωρίς Internet και ταυτόχρονα πλέον και χωρίς τηλέφωνο! Παρόλο, όμως, που σε όλους τους συγκριτικούς χάρτες η Ελλάδα βρίσκεται στις τελευταίες θέσεις ανάπτυξης και χρήσης του Διαδικτύου (ESPON-SIESTA, 2013· Leontidou et al., 2013), αναγκαστικά προσαρμόζεται ο πληθυσμός στην εξ αποστάσεως επιβίωση και αποκτά ψηφιακές δεξιότητες. Σίγουρα η προσαρμογή στον (ή και εξάρτηση από τον) κυβερνοχώρο και ο ψηφιακός μετασχηματισμός της κοινωνίας θα απομείνουν ως παρακαταθήκη στο μέλλον από όλη αυτή τη δοκιμασία. Πρώτα, όμως, θα δούμε πολλούς κύκλους μαζικών απολύσεων, επισφάλειας, ανεργίας, διόγκωσης του προκαριάτου και της φτώχειας που ελλοχεύει, παρόλο που επιλεκτικά μοιράζονται επιδόματα και vouchers από το υστέρημα των φορολογουμένων που διαρκώς χάνουν πόρους ζωής...

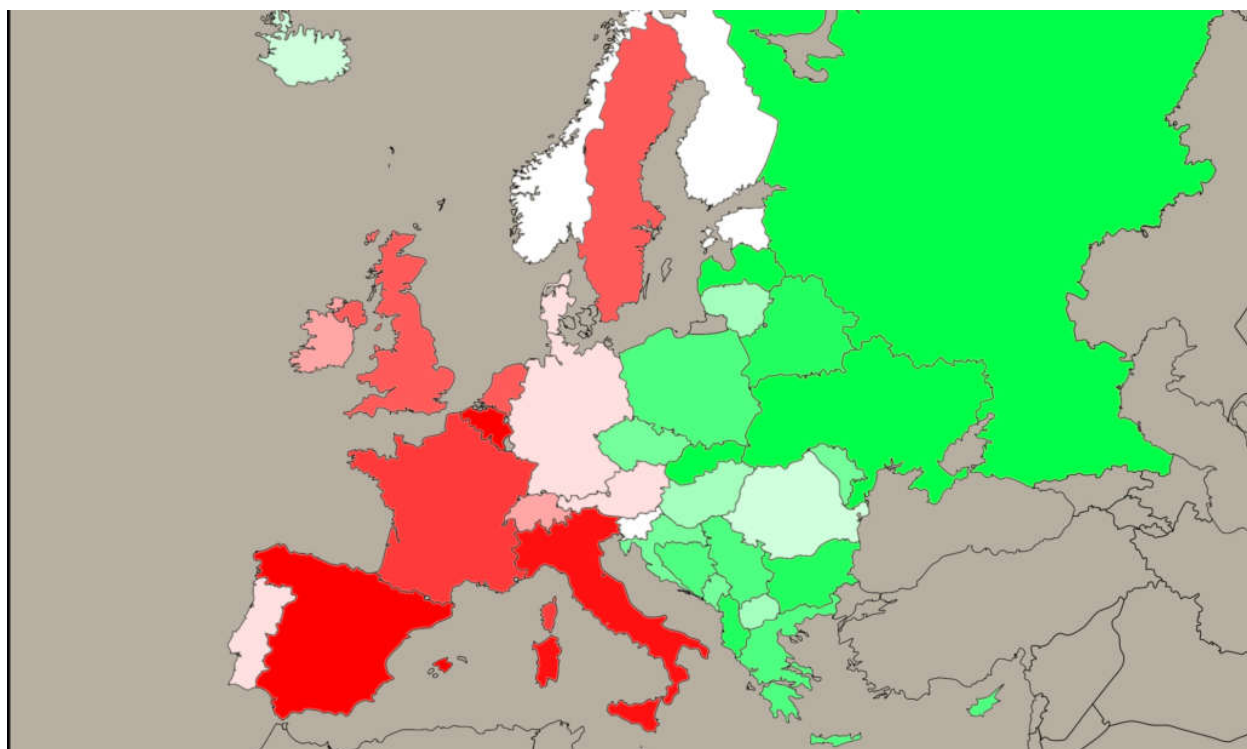
Παρόλο που είναι αδύνατο να συμμετέχουμε εδώ στην ευρύτατη πλέον συζήτηση για τη λειτουργικότητα ή όχι της πανδημίας για τον καπιταλισμό, ας αναφέρουμε ότι στην Ελλάδα το οικονομικό πλήγμα συνίσταται σε μείωση της τάξης του 10-12% του ΑΕΠ και σε όλη την Ευρώπη 8%, κατά τις εκτιμήσεις διεθνών οίκων. Αυτό είναι, όμως, ένας μέσος όρος, που σε επιμέρους κλάδους διογκώνεται σε 50% και άνω. Καταρρέουν ορισμένες μόνο επιχειρήσεις όπως ο τουρισμός (πτώση 70%), οι αεροπορικές εταιρείες, ο επισιτιστικός κλάδος και ιδίως τα εστιατόρια, όλο το μικρεμπόριο, οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις και οι παραγωγοί, οι οποίοι αποκλείστηκαν από τις πόλεις και τις λαϊκές αγορές. Αντίθετα, καλά κρατούν οι πολυεθνικές επιχειρήσεις, τα μονοπώλια και ολιγοπώλια, η ΔΕΗ, η τηλεφωνία, οι ταχυμεταφορές,¹⁴ και επιχειρήσεις που ωφελούνται από την αποκλειστικά ψηφιακή επικοινωνία. Τέτοιες ασυμμετρίες υπογραμμίζουν τις μεταλλάξεις του νεοφιλελευθερισμού.

Καθώς η εξουσία στοχεύει στην εξατομίκευση των κυριαρχουμένων (Agamben, 2020), ο πολίτης προσκολλάται στο κράτος-σωτήρα με τους επικεφαλής πολιτικούς του, τους «ειδικούς» και τους επιδημιολόγους του, που νοσοποιούν την κοινωνική ζωή, δηλαδή ανακηρύσσουν την πρωτοκαθεδρία της μεταδοτικότητας του ιού για την αξιοπρεπή μας επιβίωση, αποκλείοντας άλλες πτυχές όπως οι πολιτισμικές, πολεοδομικές και ανθρωπογεωγραφικές, που αναπτύχθηκαν εδώ, αλλά και οι οικονομικές, οι κοινωνικές, οι πνευματικές. Η Ελλάδα εφαρμόζει αυστηρότερα

¹⁴ Παρόλο που εντάχθηκαν στις προβληματικές επιχειρήσεις και θα ενισχυθούν όλες με πρώτη την ACS του προέδρου του ΣΕΒ! Βλ. http://www.avgi.gr/article/10842/10962923/-plettomene-epicheirese-kai-e-ac-s-tou-proedrou-tou-seb-?fbclid=IwAR3le8rhP8MOPhUvDqoGb6b-UNlAnOOxhuXWZQVsdIAPx69CWYWD_eykg8 (πρόσβαση 25.4.20).

οριζόντια μέτρα εγκλεισμού από άλλες χώρες αν και, όπως φαίνεται στον εντυπωσιακό χάρτη της Ευρώπης (Εικόνα 5), έχει συγκριτικά μειωμένη θνητότητα και καυχάται για το success story της.

Εικόνα 5: Θάνατοι από Covid-19 στην Ευρώπη*

* Οι διαβαθμίσεις του κόκκινου είναι από 880 θάνατοι (Πορτογαλία) μέχρι 26.300 (Ιταλία), του πράσινου οι κάτω των 680 (Ρωσία) και η Ελλάδα με 130 θανάτους στις 24 Απριλίου 2020 (203. 000 θάνατοι στον κόσμο ολόκληρο)

Πηγές: του χάρτη <https://bit.ly/3coDU4h> και των μετρήσεων <https://coronavirus.jhu.edu/map.html> (πρόσβαση 25 Απριλίου 2020).

Η παγκόσμια μέρα υγείας, 7.4.2020, δεν γιορτάστηκε φέτος, ούτε η Ανάσταση στις 18.4.2020... Ήταν ημέρες αναστοχασμού γύρω από τις επιπτώσεις των «μέτρων» στη σωματική, ψυχοσωματική και πνευματική υγεία του πληθυσμού. Τότε έγινε οδυνηρά αισθητή η ανάδυση στον κόσμο ολόκληρο της οργουελιανής δυστοπίας με τον αυταρχισμό, την καταστολή, την προπαγάνδα, ακόμα και το face control στην Κίνα και τη Ρωσία και την «αχνηλάτηση» των

κοινωνικών σχέσεων των πολιτών μέσω των κινητών τους, που στην Κορέα αποκάλυψε εξωσυζυγικές σχέσεις (D'Eramo, 2020), όπως στο εφιαλτικά προφητικό κινηματογραφικό έργο *Contagion* του Steven Soderbergh (2011).

Σε αυτή τη νέα «κανονικότητα» κοινωνικής απομόνωσης με αστυνομική επιβολή απλώνεται ένας παραλυτικός φόβος, μη νοσήσουμε, μη βγούμε έξω αναίτια, μη λοξοδρομήσουμε και μας κόψει πρόστιμο η αστυνομία. Ο φόβος εντείνεται από την τρομολαγνεία των ΜΜΕ, τα οποία έχουν μετατραπεί σε ολόημερους υγειονομικούς μας κηδεμόνες ενστερνιζόμενα το κρατικό αφήγημα περί κορωνοϊού. Τα κανάλια κατασκευάζουν τη δυστοπία προβάλλοντας ειδήσεις από μαζικούς τάφους στη Νέα Υόρκη μέχρι μπλόκα και πρόστιμα για «άσκοπες μετακινήσεις», καταδιώκοντάς τους πολίτες και επαναλαμβάνοντας οδηγίες και προειδοποιήσεις με καλοπληρωμένες διαφημίσεις. Ο Castells (2012) έγραφε ότι το κίνημα των πλατειών, με τη συλλογική σωματική παρουσία και δευτερευόντως με τα ψηφιακά μέσα κοινωνικής δικτύωσης, κατανίκησε το φόβο, και αυτή ήταν η σπουδαιότερη συμβολή του. Τώρα συμβαίνει το αντίστροφο. Ας ελπίσουμε ότι δεν θα γίνει αυτό η «νέα κανονικότητα» και ότι θα ξαναβγούμε στις πλατείες και τις συλλογικές δραστηριότητες.

Ας ελπίσουμε, επίσης, να μην εκλείψουν στο μέλλον αυτά που τώρα στερούμαστε – η ελευθερία, η δημοκρατία, η αλληλεγγύη και το κοινωνικό κράτος. Θα είναι ολέθριο να σβήσει η ελπίδα στις Μεσογειακές πόλεις (Leontidou, 2020) και να επανέρχονται περιοδικά τα «προσωρινά μέτρα» του αυταρχικού οργουελιανού κράτους. Ποια άραγε θα ακυρωθούν και ποια θα διαιωνισθούν όταν πλέον η πανδημία του Covid-19 θα έχει υποχωρήσει; Και ποιοι αποφασίζουν αν υποχώρησε ή όχι, όταν η Ελλάδα για παν ενδεχόμενο κρατά έγκλειστους όλους τους πολίτες της; Την άνοιξη του 2020 δυστυχώς άνοιξε η κερκόπορτα για τα μύρια όσα. Επαγρύπνηση και ψυχραιμία χρειάζεται, όλοι ελπίζουμε να πρυτανεύσει η λογική, αλλά οδηγούμαστε κατά μέτωπο σε μια δυστοπία κρίσης, φτώχειας, κοινωνικών αναταραχών και καταστολής.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

- Αφουξενίδης, Α., Γκιάλης, Σ., Ιωσηφίδης, Θ. και Κουρλιούρος, Η. (επιμ.) (2019). *Γεωγραφίες στην εποχή της ρευστότητας: Κριτικά δοκίμια για το χώρο, την κοινωνία και τον πολιτισμό προς τιμήν της Λίλας Λεοντίδου*. Αθήνα: Εκδόσεις Προπομπός.
- Μαραβέγιας, Ν. (2020). Η Ευρωπαϊκή ενότητα στην εποχή της πανδημίας. *Real News* 21.04.2020, https://www.real.gr/real_editors_guest_editor/arthro/h_europaiki_enotita_stin_epoxi_tis_pandimias-629965/ (πρόσβαση 24.4.20).
- Χωριανόπουλος, Γ. και Παγώνης, Α. (2019). Συνέχειες και ασυνέχειες στην πορεία της μεσογειακής πόλης: όψεις της αστικής διάχυσης και πολιτικής στην Αθήνα. Στο Αφουξενίδης, Α. κ.ά. (επιμ.), *Γεωγραφίες στην εποχή της ρευστότητας: Κριτικά δοκίμια για το χώρο, την κοινωνία και τον πολιτισμό προς τιμήν της Λίλας Λεοντίδου* (276-294). Αθήνα: Εκδόσεις Προπομπός.

Ξενόγλωσση

- Agamben, G. (2020). Lo stato d'eccezione provocato da un' emergenza immotivata. *Il Manifesto – Quotidiano Comunista*, 25.2.2020.
- Ashworth, W. (1965). *The genesis of modern British town planning: A study in economic and social history of the nineteenth century and twentieth centuries*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Castells, M. (2012). *Networks of outrage and hope: Social movements in the Internet age*. Cambridge: Polity Press.
- Davis, M. (2020). The Monster Enters. *New Left Review*, 22, March-April, pp. 7-14.
- D'Eramo, M. (2020). The Philosopher's Epidemic. *New Left Review*, 22, March-April, pp. 23-28.
- Engels, F. (1845/ 1969 edn). *The condition of the working class in England*. London: Panther.
- ESPON-SIESTA (2013). *Territorial Dimensions of the "Europe 2020" Strategy*. Luxemburg: ESPON, EU, http://www.espon.eu/main/Menu_Publications/Menu_ATLAS2020/ (access on 14.02.2017).
- Foucault, M. (1995). *Discipline and punish: The birth of the prison*. London: Vintage Books.

- Harvey, D. (2006). *Paris, Capital of modernity*. London: Routledge.
- Kalandides, A. (2020a). The epidemics behind urban planning. Retrieved 25 April 2020 from <http://blog.placemanagement.org/2020/03/25/the-epidemics-behind-urban-planning1/> (Part 1) and from <http://blog.placemanagement.org/2020/04/03/the-epidemics-behind-urban-planning2/> (Part 2) (βλ. και μτφρ. του 2^{ου} μέρους στα ελληνικά, 23.4.2020, στο <http://imerologiakarantinas.gr/>).
- Kalandides, A. (2020b). The importance of urban green in times of epidemics. Retrieved 24 April 2020 from http://blog.placemanagement.org/2020/04/11/the-importance-of-urban-green-in-times-of-epidemics/?fbclid=IwAR0kgGCmZdJMt5o6UMKfFhqPupt9ZBqeS_HKk65uzMpikgAm-y84Hhk3xuM#more-2509
- King, R. (2019). From Cadiz to Nicosia: more narratives for the Mediterranean city. Στο Αφουξενίδης, Α. κ.ά. (επιμ.), *Γεωγραφίες στην εποχή της ρευστότητας: Κριτικά δοκίμια για το χώρο, την κοινωνία και τον πολιτισμό προς τιμήν της Λίλας Λεοντίδου* (σελ. 98-109). Αθήνα: Εκδόσεις Προπομπός.
- Lefebvre, H. (1968). *Le Droit a la Ville*. Paris: Anthropos.
- Lefebvre, H. (trsl. 1991). *The production of space*. Oxford: Blackwell.
- Leontidou, L. (1990/ 2006) (2nd ed.). *The Mediterranean city in transition: Social change and urban development*. Cambridge University Press.
- Leontidou, L. (1993). Postmodernism and the city: Mediterranean versions. *Urban Studies*, 30 (6), pp. 949-965.
- Leontidou, L. 2020. Mediterranean cities of hope: Grassroots creativity and hybrid urbanism resisting the crisis. *City: Analysis of Urban Trends, Culture, Theory, Policy, Action*, 24.
- Leontidou, L., Afouxenidis, A., Gialis, S. and Stringli, A. (2013). Persisting Digital Society Territorial Divides. In Gonzalez, R.C.L. and Carril, V.P. (eds), *ESPON-SIESTA - European Regions in the Strategy to Emerge from the Crisis: the Territorial Dimension of ‘Europe 2020’* (pp. 101-117). Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela Publicacions).
- Leontidou, L., Gentileschi, M.L., Aru, A. and Pungetti, G. (1998). Urban expansion and littoralisation. In P. Mairota, J.B. Thornes and N. Geeson (eds), *Atlas of Mediterranean environments in Europe: the desertification context* (pp. 92-97). London: J. Wiley & Sons.

- Leontidou, L. and Marmaras, E. (2001). From tourists to migrants: international residential tourism and the “littoralization” of Europe. In Y. Apostolopoulos, P. Loukissas and L. Leontidou (eds), *Mediterranean tourism: Facets of socio-economic development and cultural change* (pp. 257-267). London: Routledge.
- Murphy, R.T. (2020). East and West: Geocultures and the Coronavirus. *New Left Review*, 22, March-April, pp. 58-64.
- Orwell, G. (1949). *1984*. London: Secker & Warburg.